

法華經

回

Maart 1995

Nr 64

向

Centrum voor Shin-Boeddhisme v.z.w.

Pretoriastraat 68
B-2600 Antwerpen-Berchem

DRIEMAANDELIJKS TIJDSCHRIFT

ISSN : 1370-0243

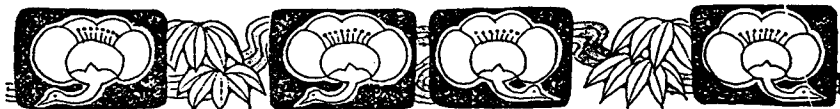
Afgiftkantoor : 2600 Berchem 1

I n h o u d

Editoriaal : Medelijden of Mededogen ?	1
Shinran Shonin : Mattosho 21 & 22	4
Lut Van Schoors : Memoriaal voor Luc	6
K.Haemers : De Vrouw in het Boeddhisme (slot)	9
R.Van den Langenbergh:Iets over Dankbaarheid	17
Bibliotheekperikelen	20
Jikoji-Nieuws	22



Redactie : K.Haemers - Y.Br.Van Parijs
Eindredactie : Sh.A.Peel



Het Centrum voor Shin-Boeddhisme v.z.w. en de Shin-Tempel JIKOJI erkennen de spirituele en morele autoriteit van de Jôdo-Shinshû Hongwanji-ha (Kyoto) in de personen van Hoofdabt Go-Monshu Koshin Ohtani en van Ere-Hoofdabt Zenmon Kosho Ohtani, maar zijn voorts organisatorisch en financieel autonoom. Hun werking is dus afhankelijk van uw medewerking, uw waardering en uw steun.

Onze bankrekening (voor België) is 408-2066511-88, op naam van Centrum voor Shin-Boeddhisme v.z.w., 2600 Berchem-Antwerpen. Voor Nederland en buitenland, bij voorkeur op postgiro 000-0173766-39, op naam van A.Peel, B-2600 Berchem-Antwerpen, België.

EDITORIAAL

Medelijden of Mededogen ?

Enkele bijdragen in dit 64ste nummer van Eko hebben het over Mededogen als hart van Amida's Voortijdelijke Gelofte. Er wordt ergens zelfs gezegd dat er een gevoelig onderscheid is tussen het gebruik van de term 'mededogen' en de term 'medelijden'.

Maar meestal blijft bij de onvoorbereide lezer de vraag opkomen : wat is dan toch het verschil dat we moeten zien tussen die twee - volgens 'onze' van Dale zelfs zowaar gelijkwaardige - termen.

Zonder in diepe semantische beschouwingen te vervallen, is het - en dat zeker vanuit ons Shinboeddhistisch perspectief - mogelijk een duidelijke aflijning te trekken tussen de twee begrippen die ons nu bezighouden.

Zo is medelijden het pijnlijke gevoel dat ons overstelpt bij het aanschouwen van andermans leed : de beelden die ons aangrijpen en zelfs verstoren, die zieke uitgehongerde kinderen uit Soedan, die sterfkampen in Rwanda, de lijken ind de straten van Grozny, de armoede van *onze* daklozen...

We worden hierbij emotioneel geroerd, wij voelen bijna fysische smartimpulsen, plotse pieken van betrokkenheid. En we verlossen ons meestal van die impulsen door portemonnee of bankrekening aan te spreken. En slagen er aldus in dat mede-lijden weer eens te vergeten...

Maar mededogen in de boeddhistische zin is niet impulsgebonden, is zelfs geen emotionele ervaring, maar een verworven niveau van het gemoed, zo eigen geworden dat het geen wilsdaad meer veronderstelt, maar een natuurlijkheid : de bodhisattva weet *dat is niet zomaar mijn eigen wil; het verlossen van alle wezens is immers mijn gelofte* (Santideva, in Siksasamuccaya).

Mededogen is *karunā*, de tweede *brahmavihara*. En wat is de betekenis van 'brahmavihara' ? 'Brahma' betekent hier 'verheven, volmaakt'; 'vihara' is een afleiding van het werkwoord 'viharati' dat 'wonen, (ver)blijven' betekent. Daardoor verwijst brahmavihara naar een 'volkomen verblijfstoestand', een permanente gemoedsinstelling, waarbij dan karuna duidelijk, onvoorwaardelijk gericht is op het lijden, de disharmonie, de onvrede van alle wezens.

Het is dus helemaal geen lokale of momentane gevoelsopwelling van een individu tegenover het beeld van andere individuen, maar een algemene betrokkenheid bij het lijden en de oorzaak van het lijden van alle wezens zonder onderscheid.

Het verwerven van deze karuna-attitude is de vrucht van een lange inspanning; het is een bodhisattva-verworvenheid net zoals de drie andere brahmavihara's : al-liefde (*maitri*) die geen persoonsgebonden 'liefde' is, medevreugde (*mudita*) die geen plezierige lachbui is, en gelijkmoedigheid (*upeksa*) die niets met onverschilligheid te maken heeft.

Als 'volkomen, verheven' karuna is dat een eigenschap die we in feite enkel aan de Boeddha (lees : het Oneindige Boeddhaschap) kunnen toeschrijven. Wijsheid/Mededogen is immers - wat althans onze menselijke ervaringswereld betreft - juist dat wat het Boeddhaschap is. Vandaar het gebruik van de term *Mahākarunā* , het Grote Mededogen.¹

Wanneer Shinran Shonin (in *Tannisho*, iv) wijst op de gebrekkelijkheid van ons mens- en gemoedsgebonden 'mededogen', dan zegt hij kortaf dat wij niet moeten rekenen op ons privé-mededogen :

"Hoezeer men in dit bestaan ook liefde en medelijden kan voelen, het is moeilijk anderen uit hun lijden te bevrijden zoals men het maar al te graag gedaan had. Dergelijk mededogen heeft van het begin tot het einde geen zin."

¹ Er even op wijzen dat naar de Mahayana-opvatting Wijsheid en Mededogen één en hetzelfde zijn : twee aspecten van een fundamentele identiteit eigen aan het Boeddhaschap.

Want het ware mededogen volgens het Pad van het Reine Land is "...de Nembutsu zeggende, vlug boeddha worden en met het hart van Grote Afliefde en Groot Mededogen (J. daiji-daihi-shin, Skr. mahāmaitri-mahākaruṇā-cittena) werkzaam zijn ten voordele van alle wezens."

Vandaar dat onze school, de Jodo-Shinshu, zonder de intrinsieke waarde of de socio-psychologische rol van het medelijden te ontkennen, zozeer nadruk legt op het Grote Mededogen, dat zich uit in het ondoorgrondelijke Shinjin, het Gemoed van Vertrouwen, waarin we één worden met het Boeddha-Gemoed.

NAMU AMIDA BUTSU

Shitoku



MATTOSHO

Lamp voor Latere Tijden

Brieven van Shinran (21)

Wanneer de persoon van Shinjin de Geboorte in het Boeddhaland verwezenlijkt en de Volkomen Verlichting realiseert doordat hij bevrijd is geworden van zijn karmische lichaam en geest, dan [op dit moment] keert hij onmiddellijk terug in deze wereld van geboorte-en-dood om alle wezens te redden. Dit gaan en terugkeren worden beide teweeggebracht door de op de mens overgedragen Kracht van Amida's Voortijdelijke Gelofte.

Wanneer een persoon volkomen het Boeddhaland van Vrede is binnengetreden, realiseert hij onmiddellijk het Volkomen Nirvana; hij realiseert de Volkomen Verlichting. Alhoewel deze termen verschillen, betekenen zij beide het realiseren van de Verlichting van de Boeddha dewelke Dharma-lichaam is. Als ware oorzaak voor deze realisering gaf Dharmakara ons de Gelofte van Amida Buddha; dit is gekend als het Geven [nl. de verdienste-overdracht] omwille van ons gaan naar Geboorte toe. Deze Gelofte van Geven is de Gelofte van Geboorte door de Nembutsu. Zichzelf volkomen toevertrouwen aan de Gelofte van Geboorte door de Nembutsu en het eensgericht van gemoed zijn wordt de Volkomen Enkelvoudige Praktijk genoemd. Wat betreft Tathagata's twee vormen van Geven [nl. verdienste-overdracht], is waar shinjin het zichzelf toevertrouwen aan de Gelofte van Geven en éénsgericht zijn van gemoed; dit shinjin komt voort uit de werkzaamheid van de Eerbiedwaardigen, Sakyamuni en Amida.

In eerbied.

[2de maand, 25ste dag]

[Shinran]

[Antwoord aan Joshin-bo]

Brieven van Shinran (22)

De waarde van het zeggen van de Nembutsu dient men niet te zoeken in de handeling zelf, maar in de Ander-Kracht die erdoor gemanifesteerd wordt. Zodoende is de Nembutsu vanuit menselijk standpunt bekeken noch een religieuze praktijk noch een goede daad, maar, vrij van elke vorm van zelf-werkzaamheid, de actieve oorzaak van de Verlichting.

Het Sutra van de Schat-Naam [Hogo-kyo] stelt : "De Nembutsu van Amida's Voortijdelijke Geloofte is niet onze praktijk, het is niet ons goed; het is eenvoudig houden aan Boeddha's Naam." Het is de Naam dewelke goed is, de Naam die de praktijk is. Wanneer we spreken van praktijk spreken we van het goede doen. De voortijdelijke Geloofte is duidelijk Boeddha's Geloofte. Wanneer we dit hebben begrepen, dan zien we dat de Geloofte niet ons goed is noch onze praktijk. Vandaar dat we spreken van Ander-Kracht.

De Naam die vervuld is in de Voortijdelijke Geloofte is de actieve oorzaak voor onze Geboorte; met andere woorden : hij is onze vader. Het Stralende Licht van Groot Mededogen is de ontvangende omstandigheid voor onze Geboorte; het is onze moeder.

[Einde van Mattosho]

(vertaald door Yuho B. Van Parijs, naar de Engelse uitgave "Letters of Shinran", Shin Buddhist Translation Series I, Kyoto 1978.)



MEMORIAALDIENST VOOR LUC
26 november 1994

Lut Van Schoors

** Ons leven is vergankelijk als een dauwdruppel,
dat begrijp ik met mijn hoofd,
maar ik voel het niet met mijn hart."*

Deze regels van de haikudichter Issa beschrijven perfect de sfeer waarin wij ons tijdens Lucs laatste dagen bevonden. Met ons hoofd wisten wij wel dat hij de strijd aan het verliezen was, maar ons gevoel bleef - zoals zo dikwijls - heel wat passen achter. En bij de afscheidsceremonie en de crematie - hij was toen vijf dagen dood - geloofde ik niet dat ik ooit vijf jaar zonder hem zou kunnen verderleven.

Elk van ons had een aparte band met Luc en elk van ons mist hem op een aparte wijze. Ik kan alleen over mijn gemis vertellen, maar dat zal ik hier niet doen.

Wat ik bij deze memoriaaldienst graag wil, dat is een paar aspecten van Lucs rijke en boeiende persoonlijkheid naar voor schuiven.

Dat wij in deze Tempel samenkomen om hem te gedenken, heeft in de eerste plaats met zijn keuze voor het Shinboeddhisme te maken. Het boeddhisme in 't algemeen was sinds lang de levenshouding waar hij zich het meest verwant mee voelde. Maar het was de leer van Shinran Shonin waar hij intuïtief voor koos : de leer van de Boeddha, vertaald voor de gewone mens die in het dagelijkse leven staat en voor wie een strenge ascese en doorgedreven meditatie niet haalbaar zijn.

Luc stond in het leven en werd door zijn job geconfronteerd met conflicten, menselijk falen en doorgedreven egoïsme. Hij beleefde het boeddhisme vooral in de praktijk.

De Eerste Edele Waarheid : "Alle leven wordt door lijden gekenmerkt" was elke dag realiteit. De Tweede Edele Waarheid : "Het lijden wordt veroorzaakt door onwetendheid" was de overtuiging waarin hij de kracht vond om met begrip en mededogen anderen te benaderen en zichzelf in hen te spiegelen.

Zijn vertrouwen in Amida was groot en sterk en bleef dat, zelfs in fysisch lijden en aftakelen.

Toen Shitoku hem vroeg achter de pijn te blijven zoeken naar de aanwezigheid van de Boeddha, diep in zichzelf, heeft hij dat gedaan met alle inzet en vastberadenheid die hem eigen waren.

Ik weet niet wat er de laatste maand allemaal in hem omging, want toen al vond hij praten overbodig : het was niet meer te verwoorden. Ik kan alleen vertellen van wat ik heb gezien en gevoeld.

Zo zal het me altijd als een bijna symbolische toevalligheid bijblijven, dat Luc bezig was met afscheid van het leven te nemen in een periode waarin gans Oost-Europa, in een enorme eruptie van levensdrift, voor vrijheid vocht;

zo zal ik nooit vergeten hoe zijn spookziekte (zoals hij het noemde) én de manier waarop hij daar religieus mee omging, bij die hartstochtelijke en gedreven man een versneld proces van onthechting, gelijkmoedigheid, begrip en loslaten hebben teweeggebracht;

hoe een erkennen van zijn eigen vergankelijkheid en veranderlijkheid een spirituele bevrijding betekende;

hoe hij, zoals zijn vriend Henry het treffend verwoordde, via de dood tenslotte een uitweg uit zijn lijden vond;

en hoe zijn lichaam dat we daarna gingen begroeten, straalde van rust, vrede en bevrijding.

Met zijn hoofd nog kaal van de chemotherapie leek hij getransformeerd tot een boeddhistisch monnik en wij konden spontaan niets anders doen dan in diep respect onze handen vouwen en de Nembutsu prevelen.

In de Jodo-Shinshu wordt, bij een memoriaaldienst, de gedachtenis van de overledene gebruikt tot onderricht van de aanwezigen. Van zij die heengegaan zijn kunnen we leren hoe te leven en hoe te sterven.

Van Lucs leven wil ik leren : zijn beminnelijkheid, zijn openheid, zijn bijna totaal gebrek aan vooroordelen, zijn trouw, zijn helder inzicht in situaties, personen en zichzelf, zijn onwankelbaar vertrouwen in Amida en zijn nooit aflatende inzet dat vertrouwen in de praktijk te brengen.

Van Lucs sterven wil ik leren : zijn geduld, zijn overgave, zijn sereniteit, zijn moed, zijn natuurlijkheid, zijn onwankelbaar vertrouwen in Amida en zijn zelfs dan niet aflatende inzet dat vertrouwen in de praktijk te brengen.

De manier waarop Luc in het leven stond, was te bewonderen.

De manier waarop Luc gestorven is, was indrukwekkend.

Het was een "Dood die Geboorte is".

Door zijn vertrouwen in Amida werden zijn leven en lijden in Verlichting omgezet.

Hij was "omvat en nooit meer losgelaten".

En al heeft het jaren van verdriet, heimwee, ontgoocheling en spijt gekost, en al blijven we Luc missen, toch ben ik vandaag vervuld van geluk en dankbaarheid voor wat ik heb mogen meemaken.. Ook over ons schijnt Amida's helder Licht.

En zo is wat eerst "overleven" was nu opnieuw "leven tout cort" geworden.

Daarom wil ik afsluiten, zoals ik ook begonnen ben, met een Japans vers :

"In het volle besef dat we ooit zullen sterven,
hoe prachtig dit huidige leven !"

Namu Amida Butsu.

DE VROUW IN HET BOEDDHISME

Katrien Haemers

Symposium "De Vrouw in de Wereldgodsdiensten"
Leuven, oktober 1994 (vervolg en slot)

Een gelijkaardige begripsverwarring - om het euforisch te benoemen - vinden we ook terug in verband met het 'Mappo'-concept.

Aangezien alles aan veranderlijkheid is onderworpen, zal ook de leer van de Boeddha daar niet aan ontkomen. De Leer zal verzwakken, ontaarden, verworden. Mappo is het tijdperk van de "verworden leer": de Leer die enkel nog theoretisch aanwezig is, zonder praktijk, zonder verlichting.

De boodschap van niet-gehechtheid heeft geleerden er niet van weerhouden te berekenen wanneer dit tijdperk dan wel zou aanbreken. Bovendien is er een uitspraak van de Boeddha zelf, die toch enige verwondering heeft opgeroepen.

Wanneer aan de Boeddha gevraagd wordt om ook de oprichting van een Nonnen-gemeenschap toe te staan, naast die van de monniken-orde (- een aanvraag die trouwens door Ananda gesteund werd -), doet de Boeddha een enigszins enigmatische uitspraak, nl. dat in dat geval de Leer nog vlugger zal ten gronde gaan. De verbazing aangaande dat antwoord moest eerst enigszins bedaard zijn vooraleer men kan horen wat er werkelijk verwoord is in dergelijke vrouwonvriendelijke uitspraak.

Het boeddhisme spreekt over de ervaring van lijden in deze wereld, over de oorzaken ervan en de middelen tot opheffen ervan.

Wanneer men weet dat als een van de eerste oorzaken van het lijden 'de begeerte' wordt gesteld, dan wordt het al gauw duidelijk dat in een kloostergemeenschap waar mannen en vrouwen samen zijn, méér kans bestaat op het ontstaan van begeerte. Daarom hoeft men noch de mannen noch de vrouwen met de vinger te wijzen : het gaat om de aanwezigheid van een prikkel tot begeerte die niet te ontkennen valt.

Aan de hand van dit voorbeeld is het misschien goed heel even de aandacht te vestigen op het gevaar dat er bestaat een tekst te snel, te oppervlakkig of te bevooroordeeld te interpreteren.

Vooreerst is er de steeds onderschatte moeilijkheid van het vertaalwerk :dezelfde woorden dekken niet noodzakelijk dezelfde inhoud. Termen kunnen subtiele verschillen vertonen (mededogen-medelijden; bevrijding-verlossing; reïncarnatie-wedergeboorte...). Over het technisch aspect van de vertaalproblematiek heeft Frits Staal een buitengewoon knappe uiteenzetting in zijn "Wetenschappelijke studie van de mystiek".

Maar daarnaast is er ook nog de inhoudelijke conceptuele overdracht die zo bijzonder moeilijk is.

"What do people really believe" roept de Engelse anthropoloog Lewis vertwijfeld uit in zijn boek "Religions in Context". Hij confronteert de lezer met de moeilijkheid - zoniet de onmogelijkheid - om te kunnen aanvoelen, tot op het bot, te kunnen begrijpen, rationeel, wat mensen uit een andere cultuur, uit een andere tijd hebben willen uitdrukken in hun woorden.

De toren van Babel is geen voorbijgestreefde mythe. Wanneer men leest dat de monnik Santideva, in zeer bewogen verzen, de heerlijkheid van de Mahayana-idealen bezingt (in *Bodhicaryavatara*) en vervuld van mededogen uitroept :

"Mogen alle vrouwen als man herboren worden !"

dan kan men zich geërgerd afkeren van het verregaande machisme van deze monnik.

Maar is het niet dichtër bij de waarheid om - eerder met een glimlach omwille van de ironische noot - proberen in te zien dat het culturele denkpatroon van deze man zich de mogelijkheid van de Verlichting voor de vrouw zelfs niet kan voorstellen omwille van eeuwenoude traditionele denkpatronen - die veel sterker zijn dan de individueel-gerichte gedachtengang - . Zo kon hij zijn onmetelijke welwillendheid enkel kan uitdrukken in de wens dat zij als man zou herboren worden .

Als men dit verschijnsel met een beeld zou willen verduidelijken, dan zou men misschien het beeld kunnen oproepen van de vader of de moeder die het geluk van hun kind enkel in traditioneel vaststaande modellen kunnen zien.

Dat vrouwen op een bepaald ogenblik zelfs uitgesloten zijn van de mogelijkheid de Verlichting te verwezenlijken, heeft ook nog met andere, minder dooslaggevende argumentatie te maken, die eerder behoort tot binnenhuismentaliteit.

In het Mahayana-boeddhisme wordt elk wezen in staat geacht 'een Boeddha' te worden, omwille van het aangeboren boeddhaschap dat in elke mens latent aanwezig is.

In een studie over de sexuele discriminatie in de Jodo-Shinshu, stelt John Iwohara dat men ook rekening moet houden met - voor ons - bijkomstige details. De Boeddha werd omschreven met 32 noodzakelijke kenmerken. De mannelijke geslachtsorganen behoren daartoe. Hoe kan men dan - zonder blikken of blozen - stellen dat een vrouw Boeddha kan worden, als ze de Verlichting verwezenlijkt ?

Ook voor die belemmering ontbreekt de bevrijdende legende niet van het meisje dat bij het horen van die beperkende omstandigheid onmiddellijk van geslacht verandert, voor de onbescheiden blikken van wijze Sariputra.

Wél moet men zich afvragen wát er nu precies in deze legende wordt gezegd : gaat het over het al-of-niet kunnen verlicht-worden van de vrouw ? Of gaat het juist over het aantonen van het niet-belang daarvan, het behoren tot de relatieve waarheden van de samsarische wereld ?

Wanneer historische gebeurtenissen of personages een doorslaggevende invloed hebben gehad op de houding tegenover de vrouw binnen het boeddhisme, dan zijn die van maatschappelijk-sociale aard. En hier keren we even terug naar de invloed van figuren die misschien minder religieus, maar des te meer sociaal organisatorisch waren begaafd.

Wat het boeddhisme betreft verwijzen we naar twee 'zondebokken'; ze zijn geen van beide boeddhisten, maar hebben dan toch zeer veel invloed gehad op de mentaliteit binnen het boeddhisme.

Manu is een figuur uit de Indische denkwereld. De 'Wetten van Manu' (*Manusmriti* , 2.685 regels, 6de e.) handelt over religie, sociale wetten, traditionele gebruiken en politiek.

Alhoewel filosofisch gefundeerd is het doel niet direkt een filosofisch systeem uiteen te zetten. Het is een *dharma-shastra*, handelend gaat over recht en orde; het herstelt de eerbiedwaar-

digheid van gebruiken en conventies op een ogenblik dat die sterk ondermijnd zijn.

Het wekt inderdaad enige verbazing er te lezen dat *"a high place is given to women"*. Inderdaad: *"Where women are honoured, there the gods are pleased; but when they are not honoured no sacred rite yields rewards."*

Deze uitspraak weerhoudt Manu er echter niet van in verschillende hoofdstukken de status en plichten van de vrouw nadrukkelijk te omschrijven. En wanneer de vrouw dan 'honoured' is en 'pleased with her husband', dan moet ze wel *"be kept in dependence by the males of their families, ... be kept under control."* Zelfs een oude vrouw mag in haar eigen huis niets zelfstandig ondernemen, en ... *"even weak husbands must strive to guard their wives ..."*

De wetten van Manu hadden grote invloed op het sociale leven in Indië op het ogenblik dat de brahmanistische traditie zich herstelt en versterkt.

Een gelijkaardige zondebok vinden we bij het Confucianisme, dat op parallelle wijze een sociale orde opstelt voor de Chinese samenleving. Beide systemen zijn inderdaad eerder politiek-sociaal gericht dan wel religieus.

Maar zij hebben via deze sociale gedragspatronen wel zeer grote invloed uitgeoefend op de gedragspatronen van de boeddhistische gemeenschappen in Indië, China en Japan.

De 'causes and conditions' die de discriminatie van de vrouw in een religie bewerkstelligen zijn niet eenvoudig in één pennetrek te tekenen noch simplistisch te interpreteren. Een grote vertrouwdheid met religie, geschiedenis, taal en sociale omgangsvormen is vereist om de teksten en de feiten naar waarde te kunnen schatten, en juist te interpreteren.

Een vermeldenswaardig aspect van de visie op de vrouw in het boeddhisme vinden we in het Reine-Landboeddhisme. Deze stroming bestond reeds in China, maar kende vooral in Japan haar ontwikkeling onder de bezieling van Shinran Shonin, een monnik die na een verblijf van twintig jaar het Tendai-klooster op Hiei-san verliet omwille van zijn groeiend wantrouwen aangaande ascese en discipline.

Hij bleef ten prooi aan zijn begeertes, deed afstand van het celibaat en huwde. Onder politieke omstandigheden werd hij verbannen en ging in het noorden van Japan de Leer verkondigen aan soldaten, boeren en verschoppelingen van alle slag.

De manier waarop hij daartoe kwam, is wel ongewoon. Op het ogenblik dat hij zich in wanhoop afzondert om een antwoord op zijn twijfels te zoeken, krijgt hij een visioen van de Bodhisattva Avalokitesvara die hem zegt : "Wanneer, ten gevolge van de karmische situatie, de volgeling tot sexuele begeertes komt, dan zal ik mezelf als een verleidelijke vrouw aanbieden om de act te ontvangen. Zo zal ik hem helpen schoonheid te brengen in zijn huidig leven en op het ogenblik van de dood zal ik hem leiden naar het Land van de Opperste Vreugde."

Deze gebeurtenis haalt niet alleen de sexualiteit uit de taboe-sfeer in verband met de verlichting, maar haalt ook de vrouw naar voor, die niet meer gezien wordt als een belemmering voor de verwezenlijking van de verlichting, maar integendeel als de belichaming van een van de hoogste bodhisattva's.

Eén van de drie sutra's die volgens deze school de kern van het boeddhisme uitdrukken, is het Meditatie-sutra. Daarin wordt de Leer gebracht door de Boeddha aan koningin Vaidehi, die door haar zoon opgesloten werd in een kerker. In deze vernederende omstandigheid ontvangt zij de Leer van de bevrijdende praktijk.

Deze en nog andere historische omstandigheden (zoals het feit dat het de dochter van Shinran is die de basis heeft gelegd voor de traditie van de Jodo-Shinshu) hebben niet kunnen verhinderen dat het instituut vele jaren lang de vrouw heeft uitgesloten uit de actieve praktijken en deelname aan de hiërarchie.

Bovendien is het ook zo dat, ofschoon er nu vrouwelijke priesters worden geordineerd in de Jodo-Shinshu, en vrouwen dus wél alle praktijken en rituelen uitoefenen, de mentaliteit van het instituut op zich nog steeds patriarchaal te noemen is.

Toch zou ik hier eveneens willen aan toevoegen dat ik ooit een Japans priester uit de Jodo-Shinshu in alle eenvoud heb horen verkondigen dat hij als priester zijn taak nooit had kunnen volbrengen indien zijn vrouw - weliswaar achter de schermen - niet alles en nog veel meer had gedaan om dit mogelijk te maken.

Ook dat behoort tot het relativiseren van discriminatie of erkenning in boeddhistische zin.

Wanneer we het verschijnsel van de emancipatie van de vrouw in het boeddhisme van buitenaf bekijken, dan zouden we - logisch gezien - kunnen vaststellen dat, gezien er geen basis is voor discriminatie in de Leer zelf, er ook geen reden tot eerherstel kan zijn.

We kunnen het niet zo simplistisch bekijken.

Op gebied van emancipatie zien we opnieuw datzelfde verschijnsel dat we aantreffen bij de discriminatie : deze ligt niet in de traditie zelf, maar in de sociale culturele situatie; de Amerikaans-Japanse vrouwen van boeddhistische traditie zijn veel verder in de emancipatie dan hun zusters die in Japan zijn gebleven. En dat heeft alles met de sociale situatie van de Amerikaanse vrouw te maken, en zo goed als niets met de Leer van de Boeddha.

Daar waar in Japan de functie van de vrouw van de priester er vooral in bestaat alles achter de schermen in stand te houden, zullen hun collega's in Amerika veel meer op de voorgrond treden en zich weinig of geen taboes meer laten opdringen.

Men zou zelfs kunnen stellen dat de vrouwelijke priesters in Japan zich veel minder geëmancipeerd - véél bescheidener - opstellen dan de Amerikaanse vrouwen-van-priesters !

In welke mate het boeddhisme zou kunnen bijdragen tot de religieuze emancipatie van de vrouw is moeilijk te omschrijven, - of misschien juist heel duidelijk te stellen.

Het boeddhisme kan in zijn streven naar niet-tweeheid, niet-gespletenheid, geen uitersten, eventueel streven naar de religieuze emancipatie van elke vrouw en elke man, van elke leek en elke monnik, van elke rijke en arme, jonge of oude, van elke verdrukte of marginale groep dan ook.

Maar streven houdt reeds begeerte in en daar zal de Leer onmiddellijk voor waarschuwen, want het doel blijft het lijden op te heffen.

Het antwoord van het boeddhisme op de vraag naar emancipatie - van welke aard dan ook - klinkt niet populair in deze tijd.

De Leer van de Boeddha zal het individu op zichzelf terugwerpen (cfr. het verhaal van de moeder met het dode kind...), een bewustworden vragen van het lijden en de oorzaak van het lijden. De weg die voert naar de opheffing van dat lijden zal niet bij andere personen, structuren of maatschappelijke toestanden moeten gezocht worden, maar in de eigen gest, in het eigen bewustzijn.

Daar zal men bewust moeten worden van de innerlijke verlangens of afkeer, en beseffen dat de oplossing daarvan enkel en alleen in het loslaten, het handelen-niet-handelen gelegen is, nl. in het overstijgen van de dualiteit. Ook het overstijgen van de dualiteit man of vrouw te zijn : wanneer men het 'ik' moet loslaten, valt daarover niet veel meer te zeggen.

Evenwel moet men daaruit niet de verkeerde conclusie trekken dat men niet veel meer kan dan toezien en laten gebeuren. Boeddhisme is geen quietisme. Men moet handelen, maar dan wel zonder begeerte, zonder gehechtheid. De geesteshouding van waaruit men handelt zal de belangrijkste factor zijn. En hier wordt de Leer vlijmscherp : handelen vanuit wijsheid en mededogen betekent dat men handelt vanuit het diepe besef dat alle wezens op deze wereld behoren tot de wereld van samsara, de wereld van begeerte, haat, onwetendheid, lijden en dood. Het besef dat er op dat niveau geen onderscheid is tussen mannen en vrouwen, leken en monniken, arm of rijk. Als de mens vanuit die geestesgesteldheid handelt, zal hij heilzaam handelen en geen nieuw karmisch lijden veroorzaken.

In profane taal omgezet zou men het kunnen omschrijven dat er geen oplossing zit voor het probleem in een machtswisseling, in een afbreken van de macht bij anderen om deze zelf te kunnen manipuleren, om de begeerte en de illusie te koesteren dat de wereld beter zou worden als de macht aan de vrouwen zou toegekend worden. De wereld zou misschien beter worden als er geen streven naar macht meer zou zijn.

Het komt erop aan te beseffen dat begeerte naar macht - en macht zelf is toch begeerte - de keten van lijden enkel kan voortzetten, zonder ophouden. De oplossing ligt in het ophouden van streven naar macht.

Vanuit die houding kan en moet men handelen.

Op dat niveau is er geen onderscheid tussen mannen en vrouwen, rijken en armen, leken en monniken.

De vrouw die dan optreedt om de noodzakelijke emancipatie van de vrouw te helpen bewerkstelligen, vanuit sociaal of religieus standpunt - en erin slaagt dat te doen vanuit de gemoedstoestand van niet-begeren - die zal effectief iets kunnen doen dat heilzaam is. Niet voor zichzelf, niet voor alle vrouwen, maar voor alle wezens zonder onderscheid.

Als getuigenis dat het boeddhisme niet meedogenloos hard noch wereldvreemd onbruikbaar is, bieden de teksten van de Therigatha (Liederen der Nonnen) een ontroerende bron van ervaring.

Het zijn teksten uit de eerste periode van het boeddhisme, van de vrouwen die rechtstreeks het charisma van de Boeddha hebben ervaren. Maar wees gerust : zij waren geen wereldvreemde etherische wezentjes; zij waren geen mystica noch grote filosofisch geschoolde geleerden (zij hadden vermoedelijk wel af te toe de pest aan de urenlange discussies onder de hooggeleerde monniken die toch altijd een theoretisch antwoord op elke vraag wilden).

Het waren vrouwen van vlees en bloed, echtgenotes en moeders. Zij hebben bemind, gehaat, gejubeld en gehuild, kinderen gebaard en kinderen zien weggaan of sterven, net zoals alle vrouwen altijd en overal ter wereld.



IETS OVER DANKBAARHEID EN VERTROUWEN

René Van den Langenbergh

Op dinsdag 03.12.91 ben ik voor de eerste maal naar deze Jikoji-tempel gekomen. Als leek wist ik niet waar ik terecht ging komen, alhoewel ik tevoren al wel een gesprek had gehad met Shitoku. Hoe het hier reilde en zeilde, daar had ik echter geen idee van. Ik moet trouwens de mensen van de Inlichtingen van Belgacom nog een bedankbrief sturen, want het zijn zij die mij de weg naar Jikoji hebben uitgelegd.

Dit tempelbezoek is me altijd bijgebleven, en wel om verschillende redenen.

Ik werd al meteen in het zware werk gegooid, want op dat ogenblik werd er Amida-kyo gereciteerd.

U kan zich wellicht voorstellen hoe dit was, bij een eerste bezoek al meteen dit sutra¹ voorgeschoteld krijgen. Mijn zin om nog eens terug te komen was al meteen getemperd, mijn enthousiasme had meteen een deftige dreun gekregen.

Ik had echter het geluk dat Daniëlle toen de dienst deed.

Alhoewel ik niet veel begreep van wat er toen allemaal gezegd werd, zeg maar gerust : niets begreep, heeft Daniëlle op mij toen toch een zeer diepe indruk nagelaten.

Begrippen als Ander-Kracht, Dharma, Sangha, Bodhisattva, Nirvana en nog zoveel andere begrippen waren op dat ogenblik nog letterlijk Chinees voor mij.

De weken na dit eerste bezoek heb ik echter doorgebeten, en het waren vooral die weken die doorslaggevend zijn geweest om toch vol te houden. Iedereen zal het met mij eens zijn dat het boeddhisme niet bepaald gemakkelijk is, zeker niet wanneer je erin geworpen wordt zonder enige voorbereiding.

¹ Amida-kyo is de langste reciettekst gebruikelijk in de Jikoji-liturgie (Shitoku).

Op een bepaald ogenblik - het moet juist na Nieuwjaar geweest zijn - heb ik in de bibliotheek een paar boeken ontleend. Ook een aantal boeken die ik thuis had liggen ben ik beginnen lezen. Het is eigenlijk pas toen dat de interesse voor het boeddhisme bij mij ten volle is losgekomen. Ook de cursussen die ik tot op heden in het Centrum gevolgd heb, waren zeer interessant.

Het 'Chinees' van het eerste tempelbezoek begon een beetje helder te worden, en naarmate de tijd vorderde begon ik meer en meer over het boeddhisme te weten te komen, deels door te lezen, maar vooral door aandachtig te luisteren naar wat er hier allemaal gezegd werd. Ik moet daar eerlijkheidshalve nog aan toevoegen dat mijn bezoeken aan Sri Lanka en Thailand mij ook enorm geholpen hebben. Deze reizen hebben er zelfs toe bijgedragen dat ik er nu meer dan ooit van overtuigd ben dat ik de juiste keuze gemaakt heb om naar de Jodo-Shinshu te komen, en niet naar een Theravada-stroming.

Het wegvallen van Daniëlle was voor mij een zeer zware klap. De maanden vóór haar overlijden was ik enkele keren bij haar thuis geweest. We waren al eens iets gaan drinken en we hadden er ook al ettelijke minuten, zoniet uren opzitten in de auto wanneer ik haar naar huis voerde.

Met het verloop van de tijd was ik Daniëlle meer en meer gaan beschouwen als mijn mentor, waarvan ik nog zoveel kon leren.

Ik kon nog zoveel opsteken van haar over het boeddhisme. En ik keek enorm naar Daniëlle op. Vooral haar positieve levenshouding heeft bij mij een diepe indruk nagelaten.

Toen Daniëlle op een bepaald ogenblik zei dat ze [door het boeddhisme] in een nieuwe fase in haar leven was gekomen, was ik erg gelukkig voor haar.

Toen al dat geluk en de uitstraling ervan naar andere mensen opeens wegviel, was ik daarvan kapot en wou ik alles opgeven.

Zij zou dit echter niet gewenst hebben en vermits ik op dat ogenblik toch al iets verder stond, heb ik ook niet opgegeven.

Ik ben er nu nog steeds blij om, niet meteen met dezelfde kracht als Daniëlle, om door te gaan, en dat toch met een groeiende overtuiging en een groeiend vertrouwen.

Zoals wij allemaal, heb ik het soms een beetje moeilijk. Je ligt dan overhoop met jezelf. Soms gaat het goed, en soms mislukt letterlijk alles. Problemen op het werk, thuis, met je vrienden, enzovoort. Dit zou je de normale gang van zaken kunnen noemen, maar voor mij heeft de verandering die ik de laatste tijd bij mezelf heb waargenomen toch een diepere betekenis.

Als ik op de baan rijd en er doet iemand een verkeerd maneuver, dan betrap ik er mezelf op dat ik die persoon aan het uitmaken ben. Hetzelfde thuis : grote discussies over pietluttigheden met vader of moeder tot op het ogenblik dat je bij jezelf zegt : waar ben je nu eigenlijk mee bezig ???

Pakweg anderhalf of twee jaar geleden had ik deze gevoelens nog niet. Jezelf gaan bestraffen omdat je beseft dat je kwaad spreekt over iemand anders gaat te ver, maar het is toch al iets wanneer je zelf beseft dat je verkeerd doet.

Ik weet niet in welke richting mijn gedrag zal uitgaan, maar ik heb toch een sterke indruk dat deze verandering niet uitsluitend te danken is aan het ouder en wijzer worden.

Dat ondervind ik sterk op bepaalde momenten wanneer ik in mijn bed lig. Als werkelijk alles slecht gaat, kijk ik schuin boven me naar de foto van Daniëlle die daar hangt, en dan kan ik alleen maar dankbaar zijn voor wat zij nu nog altijd voor mij doet.

Vertrouwen en dankbaarheid zijn twee begrippen die in de Jodo-Shinshu zeer belangrijk zijn. Ik heb er drie jaar geleden voor het eerst kennis mee gemaakt, en het is pas de laatste tijd dat de werkelijke betekenis ervan begint door te dringen.

Ik hoop dat de gevoelens die ik nu heb, zich kunnen doorzetten in positieve zin en dat erin zal slagen om nog meer vertrouwen te verwerven, zodanig dat ik bij een volgende gelegenheid opnieuw zal kunnen zeggen :

DANK U.

NAMU AMIDA BUTSU.

(De memoriaaldienst voor Daniëlle ging door op dinsdag 7 februari.)

BIBLIOTHEEKPERIKELEN

Bij nazicht van ons effectieve boekenbestand, ontdekte Yuho/Bruno dat volgende titels niet te vinden of terug te vinden zijn in de ontleningsgegevens. Het zijn er héél wat - en sommige ervan zijn ofwel onvervangbaar of onbetaalbaar :

B.1 0482	BACOT, J.	Le Bouddha
B.1 0481	GONDA, J.	Het Boeddhisme
B.1 0813	RICARD, J. e.a.	La Vie de Bouddha
B.2 0020	LA FUENTE, M.	Sariputta, Disciple du Bouddha
B.2 0084	MEAS-YANG, A.	Sutta pour les Offices Religieux
B.2 0324	MEAS-YANG, A.	Le Bouddhisme au Cambodge
B.2 0973	MARADA, MT.	The Meaning of Life
B.2.0356	PIYADASSI Th.	The Buddha
B.3 0377	SUZUKI, D.T.	Outlines of Mahayana Buddhism
B.6 0785	BLOOM, A.	Shinran's Way in Modern Society
B.6 0755	YUIEN-BO	Tannishou
B.6 0175	coll.BCA	Buddhist Service Book
C.3 0480	HERBERT, Edw.	A Taoist Notebook
D.1.0 0730	LATUSEK, A.	Budda i Bodhisattwa
D.4.1 0613	RAYCHAUDHURI e.a.	India in the Age of the Nandas
I.3 0263	DAVID-NEEL, A.	Astavakra Gita
M.2 0484	COHEN, A.	Everyman's Talmud
M.3 0431	ALLARD, A.	La Morale Catholique
M.3 0488	PAPINI, G.	De Duivel

Van andere boeken kennen we de 'vindplaats', maar het blijkt dat sommige ontleners bijzonder koppig de (soms sedert jaren !) ontleende werken weigeren of aarzelen terug te bezorgen, waardoor andere gebruikers van de bibliotheek nadrukkelijk benadeeld worden. Het is bijzonder pijnlijk dit te moeten vaststellen. Daarom zullen we verplicht zijn de toegang tot onze bibliotheek te verscherpen...

Zo zal elk ontleners gevraagd worden het nieuwe reglement (dat in maart aan de Raad van Beheer zal voorgelegd worden) te onderschrijven. De belangrijkste bepaling is dat de bibliotheek enkel nog zal kunnen geraadpleegd worden in aanwezigheid van de verantwoordelijke bibliothecaris (in casu Rev. Yuho B. Van Parijs, die een biblio-

theekpermanentie voorziet elke dinsdag van 12 tot 16 u.). De uitleentermijn is van vier weken, éénmaal hernieuwbaar. Ook het boete-systeem, dat totnutoe slapjes héél slapjes toegepast werd, zal verstrengd worden.

De niet-uitleenbare boeken, gemerkt met *** in de catalogus, zullen merkbaar uitgebreid worden en in een ander lokaal ondergebracht.

Het is met pijn in het hart dat deze besluiten genomen werden, maar ze beantwoorden aan een (helaas !) noodzakelijkheid.

In de loop van de volgende maanden zal een nieuwe catalogus uitgebracht worden. De vorige dateert van 1993 en is voorbijgestreefd. Wie hiervoor belangstelling heeft kan vanaf het volgende nummer van Eko hier meer over te weten komen. Hij zal ook, bij formele aanvraag, in outprint beschikbaar gesteld worden tegen kostprijs.

Voor alle nadere inlichtingen wende men zich tot Rev. Yuho B. Van Parijs.

JIKOJI-NIEUWS

Kobe

Het nieuws van de aardbeving van 17 januari (op de schaal van Richter 7,2) is onze lezers beslist niet zomaar voorbijgegaan. Op 1 februari telde men 5.102 doden, 11. vermisten en 26.618 gekwetsten.

Onze eerste reactie was natuurlijk vragen te stellen naar onze vrienden en de bevriende tempels in de getroffen streek die van Kobe oostwaards over Nishinomiya tot aan Osaka loopt.

Het nieuws is verpletterend. Naar een voorlopige raming werden 263 Honganji-ha tempels beschadigd, waarvan 44 met de grond gelijk gemaakt of platgebrand. Daarbij kwamen ook 9 Honganji-priesters om, waaronder Daijun Toyohara die in 1989 aan Jikoji het "Spiegelportret" van Shinran Shonin (dat nu rechts van het altaar hangt) geschonken heeft. De foto's verscheven in het blad Hongwanji Shimbun (in Jikoji ter inzage) geven een duidelijk beeld van de ravage.

In Kyoto zelf blijken de beschadigingen bij wat rommel, maar geen eigenlijke vernietigingen gebleven te zijn.

Er werden onmiddellijk hulpacties ingezet, ook daar waar de bevoegde overheden niet snel genoeg konden optreden. De Honganji heeft eerst hulp geboden aan de geteisterden; daarna werd overgegaan naar een evaluatie van de schade. Een voor de nabije toekomst voorziene actie zal fondsen trachten te verzamelen voor het wederopbouw van de vernietigde gebouwen.

Zij het ook maar symbolisch zal Jikoji hiertoe een bijdrage leveren. Dit zal uitgemaakt worden op de volgende vergadering van de Raad van Bestuur.

Het spreekt vanzelf dat niet enkel de Honganji-tempels getroffen werden. Zo vernamen we zojuist dat zeven tempels van de Nichiren-shu volledig vernield werden.

Over het lot van sommige vrienden uit de streek (o.a. Mej. Keiko Yamamoto) hebben we tot op heden nog geen nieuws ontvangen...

Anderzijds heeft I.A.B.C. ons laten weten dat deze natuur-ramp, hoe zwaar zij ook de regio getroffen heeft, niets zal veranderen aan de intentie de Nembutsu-leer in het Westen te verspreiden.

Drukte...

Het artikel verschenen in Weekend Knack van december, in de serie *Oorden van Bezinning*, heeft heel wat deining teweeggebracht. Dit voegde zich nog bij een deining ten gevolge van het initiatief van het Tibetaans Centrum ter informatie van de leerkrachten S.O.

Diverse groeperingen van jongeren en van ouderen hebben de wens geuit. o.a. Jikoji te bezoeken. Zo komt het dat we elke week, althans tot in mei a.s. minstens één van die groeperingen of scholen op bezoek krijgen. Dat is natuurlijk ontzettend fijn, maar het betekent een toegenomen druk op onze overige al zo drukke activiteiten : lezingen in zowat heel Vlaanderen, onze Jikoji-cursussen, onze diverse publicaties.

Rev. Yuho, de *assistent* van Shitoku, heeft met dat as-

sisteren al ruim de handen vol...

Zo is het volume van de correspondentie in superlatieve verhouding toegenomen. En soms zelfs *buiten de zaak*.

Infoblaadjes en presentatiefolders moesten dringend herdrukt worden. Plus verstuurd, maar met de huidige posttarieven betekent zo iets meteen ook een financiële druk. Heel wat mensen denken er niet meer aan b.v. een postzegel voor antwoord bij te sluiten. Men vindt het blijkbaar vanzelfsprekend dat *de boeddhisten* - die toch zo'n brave mensen moeten zijn ...- in eigen zak schieten om inlichtingen te verstrekken over het ineennaaien van een *kesa* of over het aantal geschriften gebruikt in de zoveel boeddhistische kanons.

Gelukkig is eens te meer gebleken, nu uit de balans 1994, dat de financiële toestand van ons Centrum open en gezond blijft.

En zolang wijzelf ook maar gezond blijven...

Memorialia

Januari en februari zijn de sombere maanden. Het tere ochtendlicht laat op zich wachten en de avondschemering hangt nat en grijs in de lucht.

Bovendien zijn dit maanden waarin wij zovele overledenen herdenken. Vanaf Jodo-E, de gedachtenis van Buddha Gautama's parinirvana, in december, via 13 januari (de gedachtenis van Inagaki Zuiken), 16 januari (gedachtenis en dankbaarheid voor Shinran Shonin), kwamen we op 7 februari op het heengaan van 'onze' Daniëlle.

Het is niet altijd gemakkelijk in die rouwverwerkingen de tekens van dankbaarheid en mededogen zomaar te (h)erkennen.

Getekend door onze *hakarai*, zijn we immers slechts *bombu*...

De Simpele Weg

Na wat jaren aarzeling is onze 'publicatie-arm' dan toch overgegaan tot het uitbrengen van audio-cassettes, hoofdzakelijk met de Jikoji-lezingen van de vorige jaren,

inzoverre die indertijd opgenomen waren.

Deze eerste 'worp' is uiteraard niet zonder problemen verlopen. Ondanks een technische probleemloosheid (en mede dank zij Rev. Yuho's inzet), bleken kinderziekten niet onvermijdelijk: presentatie, verpakking, distributie, posttarieven...

Maar het (ruime) aanbod is er nu toch. En de ruime vraag eveneens!

Op 1 maart werd in Jikoji Shitoku's jongste publicatie voorgesteld: "De Naam is Namu Amida Butsu", een aangepaste/herwerkte verzameling van artikelen onder dezelfde naam in Eko gepubliceerd. Het is een 'meer open en leesbaar' boek dan Shitoku's vroegere publicaties... Weliswaar hoofdzakelijk gericht op shinboeddhistische lezers, maar tevens toch informatief genoeg toegankelijk ook voor buitenstaanders.

Andere publicaties worden door De Simpele Weg in *petto* gehouden.

ROOSTER DER BIJEENKOMSTEN
Lente 1995

Di 07.03 20 u. Juseige
Vr 10.03 20 u. Cursus Introductie
Di 14.03 20 u. Junirai
Vr 17.03 20 u. Cursus Iconografie
Zo 19.03 10.30 O-Higan¹ - Shoshinge
Di 21.03 20 u. Amida-kyo
Vr 24.03 20 u. Cursus Introductie
Di 28.03 20 u. Sambutsuge
Vr 31.03 20 u. Cursus Iconografie (slot)

Di 04.04 20 u. Juseige
Di 11.04 20 u. Junirai
Di 18.04 20 u. Amida-kyo
Vr 21.04 20 u. Cursus Introductie
Zo 23.04 10u30 Hanamatsuri² - Shoshinge
Di 25.04 20 u. Sambutsuge
Vr 28.04 20 u. Cursus Introductie

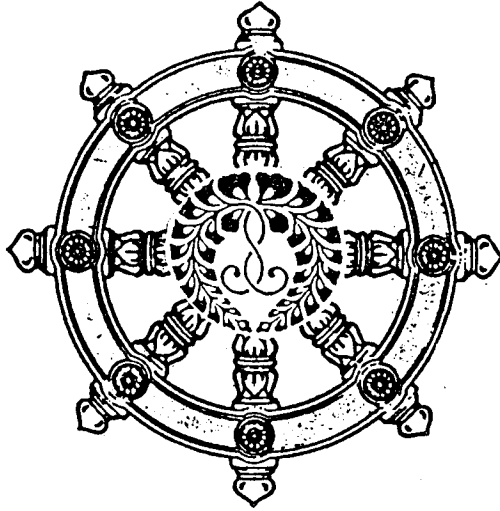
Di 02.05 20 u. Juseige
Vr 05.05 20 u. Cursus Introductie
Zo 07.05 10u30 Tempeldag - Shoshinge
Di 09.05 20 u. Junirai
Vr 12.05 20 u. Cursus Introductie (slot)
Di 16.05 20 u. Amida-kyo
Zo 21.05 10u30 Gotan-E³ - Shoshinge
Di 23.05 20 u. Sambutsuge
Zo 28.05 10u30 Juseige
Di 30.05 20 u. Junirai

Di 06.06 20 u. Amida-kyo
Di 13.06 20 u. Sambutsuge

¹ Lente-feest.

² "Bloemenfeest" : gedachtenis van de geboorte van Boeddha Gautama. Tevens kinderfeest. Zoals gebruikelijk zijn klein en groot welkom, maar liefst wél verwittigen !

³ Gedachtenis van Shinrans geboorte.



J I K O J I

Tempel van het Licht van Mededogen

CENTRUM VOOR SHIN-BOEDDHISME v.z.w.
Pretoriastraat 68
2600 Antwerpen-Berchem

Tei. 03/218.73.63

Fax 03/281.63.33

Tei. (Y.Br.Van Parijs) 03/281.56.58

Verantwoordelijk uitgever : Sh.A.Peel, Leemputstr. 10, 2600 Antwerpen-Berchem

Overname toegelaten mits bronvermelding en bewijsexemplaar

Snelrukkerij Total Copy Service, Herentals